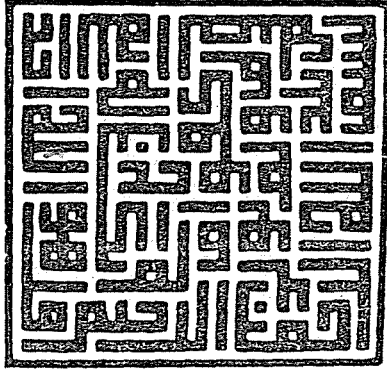

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

9. Sayı

Atatürk Üniversitesi Basımevi—ERZURUM, 1990

EŞ'ARİLER İLE MÂTÜRİDİLER ARASINDAKİ GÖRÜŞ AYRILIKLARI

Sayı : 4'den devam

Prof. Dr.Emrullah YÜKSEL

3- Mümeyyiz çocuk (Sabiyy-i Âkil) 'un Allah'ı Bilmesi

Aslında bu konu, daha önce geçen 1. (Allah'ı Bilmek) görüş ayrılığı içinde müteâlâ edilebilir. Eş'ariler ile mâtüridiler arasında mevcut olan görüş ayrılıkları içinde, mümeyyiz çocuk (sabiyy-i âkil)'un Allah'ı bilmesi konusu da yer almaktadır.

Mu'tezileye göre ister büyük, ister küçük (çocuk) olsun, aklı olan herkes için özür yoktur. Çünkü böyle bir kimse üzerine hakkı aramak vaciptir. Böylece mümeyyiz çocuk, akli olduğundan dolayı, iman ile mükelleftir, imansız olarak öldüğü zaman azap görür ⁵⁴.

Mâtüridilere gelince, onlara göre, bulığdan önce çocuk üzerine hiçbir şey vacip değildir. Çünkü Peygamber (S.A)'ın şu Hadis-i Şerifi bu manayı kapsamaktadır. Peygamber Efendimiz buyurmuştur ki : *"Üç kışiden dinî ahkâm (kalem) kaldırılmıştır: Uyanıncaya kadar uyuyandan, akli başına gelinceye kadar deliden, ihtilâm (bâlig) oluncaya kadar çocuktan"*. Bu Hadis-i Şerife dayanarak çoğu âlimlere göre, çocuk tasdiksiz (Allah'a iman etmeden) ölürse, mâzur sayılır ⁵⁵. Fakat Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ile ona tâbi olan Iraklı Hanefî âlimlerden bir gruba göre, mümeyyiz çocuk ile Peygamberin daveti kendine ulaşmamış kimse üzerine Allah'ı bilmek vaciptir. Bu konuda ahkâm açısından mâtüridiler ile mu'tezililer arasında fark yok, ancak mu'tezililere göre, akıl vacip kılmada müstakil, mâtüridilere göre ise akıl müstakil değildir ⁵⁶.

Hanefî imamlar gerek *"Biz, bir peygamber göndermedikçe azap etmeyiz."* ⁵⁷ ayetini, gerekse *"Kavmine acıklı bir azap gelmeden önce onları korkut"* ⁵⁸ ayetini nazar-ı itibâre alarak muhtar olan görüşlerini şöyle beyan etmişlerdir: Mümeyyiz çocuk ile kendini

⁵⁴ Ebû Uzbe) el-Allâme el-Hasan b.Abdî'l Muhsin, er-Ravzatu'l Behiyye, Haydârâbâd ed-Dekkan, 1322h.,s.37

⁵⁵ Aynı yer.

⁵⁶ A.g.e., s.37-38; Krş. İzmirli İsmail Hakkı, Felsefe,Kelâm, Sebîlû'r-Reşâd, Sayı, 283, s.257, İstanbul, 1332h.; Molla Husrav Mehmed b. Firâmuz b. Ali, Mîr'âtü'l-Usûl fi Şerhi Mirkâtî'l-Vusûl, İstanbul, 1307h., I, s.117.

⁵⁷ Kur'an, XVII/15.

⁵⁸ Kur'an LXXI/1.

peygamberin daveti ulaşmayan kimsenin imanları muteber sayılır. Çünkü akıl, peygamber gelmese de imanın güzelliğini idrak eder. Aynı şekilde mümeyyiz çocuk ile kendine davet ulaşmayan kimsenin dinsizliği ve şirki de muteber sayılır. Çünkü akıl, dinsizliğin ve şirkin çirkinliğini de bilir. Şöyle ki akıl, bir şeyi vacip veya haram kılmadığından, bir şeyi vacip veya haram kılmak ancak din tarafından olur. Bu durumda mümeyyiz çocuk ile kendine peygamberin daveti ulaşmayan kimseye iman vacip değildir ⁵⁹.

Eş'ariler ise "Biz, bir peygamber göndermedikçe azap etmeyiz." ayetindeki azabı, uhrevî azapla yorumladıklarından mümeyyiz çocuk ile kendine peygamberin daveti ulaşmayan kimsenin imanları sahih değildir ve dinsizlik ve şirklerinden dolayı da sorumlu olmazlar, diye fikir beyanında bulunmaktadır. Çünkü eş'arilere göre, akıl bir şeyin güzelliğini de, çirkinliğini de kavrayamaz ⁶⁰.

İbnü'l-Hümâm (Ölm. 861/1456)'ın açıklamasına göre, bu konuda, hanefilerden Buhârâ imamları eş'ariler gibi düşünmekte, Semerkant âlimlerinin hepsi, Ebû Mansûr el-Mâtûridî'nin fikrini benimsemektedirler. İslâma girmenin ve mükellef olmanın ne demek olduğuna akli eren mümeyyiz çocuğun imanının geçerli olduğunu kabul eden hanefilere göre, bu çocuklar için müslüman olan yakınları arasında mirâs ve İslâmın dünya ve ahiret ile ilgili diğer hükümleri uygulanır ⁶¹.

İbnü'l-Hümâm, "el-Musâyere" sinde Şâfi'i âlimlerinin bu konudaki çeşitli görüşlerine ayrıntılı bir biçimde yer vermektedir ⁶².

4- İrade-i Cûz'iyye (İhtiyâr-ı Cûz'iyye, Hür İrade)

Bilindiği üzere insanlardan meydana gelen faaliyetler, bir bakıma göre, iradî ve zarurî olmak üzere iki kısımdır. Elbette iradî faaliyet, kasıtlı, niyetli, gayeli, dinamik bir faaliyet olup, birbiriyle çatışan temayüller arasında düzenlemeler yapar, engellere karşı koyar, yüksek seviyede çaba sarfeder, seçimde bulunur ve karara varır. Hiç şüphesiz insan, iradî fiilleri dolayısıyla muhakeme olunmakta ve sorumlu tutulmaktadır. Zihni fonksiyonlarımız ve duyularımız,

⁵⁹ İzmirli İsmail Hakkı, Felsefe, Kelâm Sebîlû'r-Reşâd, Sayı, 283, s.357; Kırş, İbrahim el-Baycûrî, Haşîye el-Musemmât bi Tuhfet'l-Murid, ala Cevheret'l-Tevhid, el-Matba'atu'l-Ezheriyye, Mısır, 1345h./1926 M, s.18.

⁶⁰ İzmirli İsmail Hakkı, Felsefe, Kelâm, Sebîlû'r-Reşâd, Sayı 283, s.357.

⁶¹ İbnü'l-Hümâm, Kitâbu'l-Müsâyere, s.166-168.

⁶² Bak. aynı yery.

şahsiyetimizin oluşmasında ve ferdî birliğimizde en önemli etken olan irademizle tamamlanmaktadır. İnsanın fikirleri ve duyuları sorumluluğa sebep oluyorsa, bunun nedeni onun meydana gelmesinde kendi rolü ve iradesinin bulunmasındandır. Esasında ahlâkın temeli de beşerî iradedir. İyi ahlâklı bir insan denebilmek için yalnız fazileti sevmek yetmez, fakat onu bizzat iradî olarak hayatında uygulamak ve yaşamak gerekmektedir. ⁶³

İnsan zihni her zaman tek bir fikirle karşı karşıya gelmez, iki fikir veya çeşitli eğilimler karşısında bulunabilir. İşte irade, bu çatışan fikir veya eğilimler arasında kendini gösterir. O fikir veya eğilimler arasında kendi kendine müzakerede bulunur, neticede bir fiili işlemeğe karar verir ve onu icrâ eder. Demek ki iradî fiilde, düşünme, karar verme ve icrâ safhası gibi safhalar vardır. Tabii bu safhalar, bazan göz yumup açınca kadar bir zamanda geçer.

Şüphesiz bu durum, iradî bir fiili işlemeye karar verdiğimiz zaman cereyan eder. Bazen bir fiili, işlemeye karar verdiğimiz gibi terk etmeye de karar verebiliriz. Meselâ bu pazar günü çocuğuma matematik dersi çalıştırmayı düşünüyordum, dinlenmeyi tercih ettim.

Şunu da unutmamak gerekir ki irâde mümkün olan şeylerle ilgilidir. İnsan mümkün olmayan bir şeyi irâde edemez. Böylece irâde, arzu ve emelden farklıdır. Arzu ve emelin sınırı yoktur. İnsan, elinde olmayan bir şeyi, hatta mümkün olmayan bir şeyi bile arzu edebilir. Aynı şekilde insan, gerçekleştiremeyeceği sonsuz emellere sahip olabilir.

a) İrade ve İhtiyârın Tanımı :

İrade, Türkçe'de istemek, dilemek, talep etmek manalarına gelir. Nefsın, birşey hakkında yapılmalıdır, yahut yapılmamalıdır diye hüküm vererek ona meyl etmesidir. "*Meşiet*" de istilâhda irâde manasıdır. Ancak lûgat yönünden aralarında fark vardır. "*Meşiet*" varlığın ismi olan "*şey*" den alınmış olup icâd anlamındadır. "*İrâde*" ise "*talep*" demektir. İrâdenin zıddı "*kerâhet*" (istememe) tir. İhtiyâr, en iyi olan şeyi talep etmek ve işlemek demektir. İhtiyâr, "*hayr*" dan türemiş olup, birçok şeyler arasından en hayırlısını seçmek anlamındadır. İhtiyârın zıddı "*icâb*" (vacip kılmak, lâzım gelmek,

⁶³Emile Boirac, Felsefe yahut Hikmet-i Nazariye, Birinci Kitap, İlmi Ahvâl-ı Ruh, Mütercimî; Mehmet Emin, Dersaadet, İstanbul, 1330h., s.281 vd.; Ord.Prof. M. Şekip Tunç, Psikoloji dersleri (Terbiye Bakımından) İstanbul, 1950, s. 107 vd.

vâcip olmak) tır. Şu halde "ihtiyâr", "irâde" den daha hususî (daha şümûlsûz) dir. Çünkü irâde, bir nevi meylden ibâret bulunurken, ihtiyâr tercih ile beraber meyl anlamını içermektedir ⁶⁴.

S. Şerif el-Cürcânî'nin açıklamasına göre, mu'tezilenin çoğunluğu tarafından irâde, takdir edilen (makdûr) in iki yönünden birinde menfaat olduğuna itikâd etme veya zanda bulunmadan ibârettir, diye tanımlanmıştır. Yalnız onlardan bazılarına göre, tanımlanan bu itikâd etme ve zan irâde değil, sebep (da'îye) ismini alır; irâde bu itikâd etme ve zandan sonra meydana gelen meylidir. Nitekim irâdenin zıddı olan "kerâhet" de zarar itikâdı veya zarar zannı sonunda meydana gelen nefrettir. Demek ki mu'tezilenin bu grubuna göre, irâde itikâd veya zan cinsinden değildir.

Eş'arîlere göre ise, irâde, takdir edilenin iki yönünden birinin vukû' bulmasını tahsis eden bir nitelik tir ⁶⁵.

Mâtürîdî âlimlerinden meşhur Sadru's-Şerî'a (ölm. 747 / 1346)'ya göre irâde fâilin onunla iki eşit taraftan (yapıp yapmamadan) birini diğerine tercih ve eşyayı tahsis kılınacak yönlerden birine mahsus kulma niteliğidir. İşte tercih ve tahsis kul tarafından meydana geldiği için cebr (fatalisme) söz konusu değildir ⁶⁶.

Şu halde irâde ikiye ayrılmaktadır : ⁶⁷

1- Irâde-i Külliye,

2- Irâde-i Cûz'îye.

1- Irâde-i Külliye: Cenab-ı Hak tarafından insanlara verilmiş bilkuvve mevcut bir kudrettir ki insanın bütûn mümkin olan fiilleri tercih etmek hâlinde ibaret bir niteliğidir. İşte bu irâde-i külliye nin yaratılmış (mahlûk) olduğunda ihtilâf yoktur. Bütûn cismânî ve ruhânî kuvvetler nasıl yaratılmış ise o da öylece yaratılmıştır.

2- Irâde-i Cûz'îye : Irâde-i külliye nin muayyen ve tahsis olunmuş bir fiile yöneltilmesinden, sarf ve kullanılmasından ibârettir.

⁶⁴Ebu'l Bekâ, Külliyyât, 2. Tabı, Bulak-Mısır, 1281 h., s.22,28; Krş. Georges L.Fonsegrive, Mebâdî-i Felsefe'den Birinci Kitap İlmü'n-Nefs, Mütercimi : Ahmed Naim, İstanbul, 1331h., s.420 (Müt. dipnot,1) vd.; s.424 vd. (Müt. Dipnotlar).

⁶⁵SŞerif el-Cürcânî, Şerhu'l-Mevâkıf, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1239h., s. 289.

⁶⁶Sadru's-Şerî'a, et-Tavdih, İstanbul, 1310h., I; s.354.

⁶⁷Seyyid Bey, Usûl-ı Fıkıh Dersleri, Irâde, Kaza ve Kader, Dersaadet, Kader Matbaası, 1338h., s.16-17; Abdullatîf Harputî, Tenkîhu'l-Kelâm fî 'Akâid-i Ehli'l-İslâm, Dersaadet, 1330h., s.240; İzmirli İ.Hakkı, Yeni İlm-i Kelâm,II, s.202-03.

Bu yönelmeye, sarf ve kullanmaya "*azm-ı musammam*" (dönmemek üzere verilen kesin karar) tabir olunur. Bu bir itibârî husustur. "*Hal*" tabir olunur. Bu gibi haller, nefis ile ilgili kalbî hakikâtlardan olmakla beraber, dışarda varlığı olmadığı için ne var, ne yokturlar. Ona "*irâde-i cüz'îye*" ve "*kesb*" ismi verilir, bazen de "*kasd*" ismi verilir⁶⁸. Irâde-i cüz'îyeye hanefiler "*ihitiyâr*" ismini verirler. el-Eş'arî ise "*kesb*" ismini tercih etmiştir. Doğrusu "*ihitiyâr*" ve "*kesb*", tek ibâre ile beyân edilen iki tâbirdir⁶⁹.

"*Küllî*", çok fertlere şümülû (kapsam) olan şey demektir. "*Cüz'î*" ise, belirlenen bir şeye tahsis olunan anlamındadır. Meselâ insan, "*küllî*" dir. Ahmed, Mehmed gibi fertler "*cüz'î*" dir.

Küllî irâde ile cüz'î irâde de böyledir. "*Küllî irâde*" bütün insanlarda kuvve halinde mevcut, bütün mümkün olan yönlere şümülû vardır. Ne zaman belli bir fiile ilişkisi (taalluku) olursa, o zaman ona "*irâde-i cüz'îye*" denir. Şu halde "*irâde-i cüz'îye*", kuvve halindeki irâdenin belli bir işe sarf ve kullanılması demektir. "*irâde-i cüz'îye*", "*kasd*", "*azm*" ve "*ihitiyâr*" kelimeleriyle ifade edilen manadır.

Fiilin icrâsıyla ilgili içimizde verdiğimiz bu kesin karar konusunda geçen bu tabirler, kelâm kitaplarında çoğu zaman eş anlamlı kullanılırken bazen aralarında ince farkların bulunduğu da görülmektedir. Onların burada kısaca tanımlanmasında fayda olduğuna inanmaktayız:

Kasd : Bir nesneye yönelmek, azm ve ahenk eylemektir. Kasdedilen fiilde yapılması yönüne yönelinen fiil demektir.

Azm ve azîmet : Bir işi yürütmeğe ve ele geçirmeğe kalbin bağlanmasıdır. Azm, kesin (cezm) irâde manasındadır.

Niyet : Kalbin bir faydayı çekmek veya bir zararı uzaklaştırmak için bir maksada uygun gördüğü şeye meyl ve yönelmesidir.

Tasmim : Bir işe yahut bir nesneye kesinlikle dönmemek üzere doğru azîmet ile azıneylemektir⁷⁰.

b) Eş'arî "*Kesb*", Mâtürîdî "*ihitiyâr*" Lafzını Tercih Ediyor:⁷¹

68 Ebû Sa'îd el-Hâdimî, Risâletü Besmele, Matbaa-ı Amire, 1303h., s.48; Seyyid Bey, Usûl-ı Fıkıh Dersleri, s.15.

69 Ez-Zebidî, İthâfû's-Sâdet..., II, s.166.

70 Bu deyimler için bak., er-Râğıb el-İsfahânî, Müfredât; Mütercim Asım Efendî, Kâmûs, Ebu'l-Bekâ, Külliyyat; et-Tehânevî, Keşşâfû Istilâhât'l-Funûn'daki ilgili maddeler.

71 Ez-Zebidî, İthâfû's-Sâdet..., II, s.166.

Eş'âriler, insanda irâdenin bulunduğunu kabul ederek Cebriye'den ayrılmaktadırlar.

Ancak onlar, insanın kudret ve irâdesinin fiile tesirini inkâr ettikleri için neticede Cebriye ile birleşmektedirler. Eş'ârilere göre, kudret ve istitaat denilen şey, insanda fiil ile beraber meydana gelir. Fiilden önce insanda kudret bulunmamakta; Cenab-ı Hak tarafından insanda kudret yaratılır yaratılmaz, fiil de meydana geliyor, insan bu kudretle o fiili yapıyor. Fakat bu kudretin fiilin meydana gelişinde hiç bir tesiri yoktur. Kudret de fiil de Allah tarafından yaratılmıştır. İnsanın ne kudrete, ne fiile hiçbir tesiri olmaz. Sadece "*kesb*" i vardır. İşte bu kesbden dolayı insan sorumlu tutulmaktadır.

Aslında fiilin meydana gelişinde tesiri olmayan kudret ve irâde kabul etmekle, "*kesb*"'ın varlığından söz etmenin hiçbir manası kalmıyor. Eş'âriler, Kur'an-ı Kerim'de insanın fiilleri kendilerine isnâd edildiği ve "*kesb*" ifadesi bulunduğu için insanda "*kesb*"'ın varlığını kabul etmişlerdir. Bu cümleden olarak Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyurulmuştur: "*Herkesin kazandığı iyilik kendine, işlediği fenalık yine kendinedir*" ⁷². Eş'âri'ye göre, "*kesb*", araştırılması çetin ve dakik bir meseledir. Bu yüzden şöyle bir darb-ı mesel vardır: "*Bu, Eş'ârî'nin kesbinden daha dakik (ince) bir meseledir.*" ⁷³

Mâtüridîler , eş'ârilerin bu fikirlerini kabul etmezler. Buna "*vasıta olan cebr*" (cebr-i mutavassıt) ismini verirler. Eş'âriler, Cebriye gibi doğrudan doğruya cebri kabul etmiyorlar. Bilineceği üzere Cebriye mezhebine göre, insan için hiçbir irâde hürriyeti yoktur. Yani insanın ne fiilli, ne kudreti, ne de ihtiyacı vardır. Böylece onun tesiri ve kesbi de yoktur. İnsanların hareketleri, cansızların ve bitkilerin hareketleri gibidir. Kuldan meydana gelen bütün fiiller ızırâridir. Fiillerin insana nisbeti, mahalline nisbettir. Yoksa failine nisbet değildir. "*Nehir aktı*", "*ağaç meyve verdi*" derken bu fiiller onlara mecazi olarak isnâd edilmektedir, yoksa gerçekten bu fiilleri yaptıklarından dolayı değildir ⁷⁴. Oysa eş'âriler, insanda kudret ve irâde olduğunu kabul ediyorlar, fakat bunların fiilde tesirini inkâr ettikleri için dolayısıyla cebre düşmüş oluyorlar.

⁷² Kur'an, II / 286.

⁷³ Ebû Uzbe, er-Ravzatü'l-Behiyye, s.26; ez-Zelûdî, İthâfu's-Sâdet..., II, s.166; Seyyid Bey, Usul-ı Fıkıh Dersleri s.10-11.

⁷⁴ Muhammed el-Akkirmâni, Ef'âl'ı-lbâd ve Irâde-ı Cüz'lye. Süleymâniye, Hacı Mahmud, 1494 Vrk.2b.; Şeyh İbrahim b.Mustafa el-Halebî, el-Luma'..., Matbaatu'l-Anvar, el-Kahire, 1358h./1939m. s.45; el-Mercanî, ŞihaburdinHarun b.Bahâüddin, Kel-Hikmeti'l-Bâligati'l-Cenniyye fi Şerhi'l-Akâidi'l-Hanefiyye, Kazan, 1356h., s.45.

Mâtürîdî , "ihtiyâr" lafzını tercih etmiştir. Çünkü bu ifâdede insanın kudretinin varlığını bildirmek söz konusudur⁷⁵. Mâtürîdilere göre, insanın Allah tarafından yaratılmış olan külli irâdesi vardır. İnsanın belli, cüz'î bir fiile ilgisi olan cüz'î irâdesi, külli irâdesinin bir şubesidir. Külli irâde, bir işin yapılmasını ve terk edilmesini veya başka bir deyimle bütün mümkün olan fiilleri tercih etmek niteliğini hâiz olduğu için küllîdir. İşte bu, insanda kuvve halinde mevcuttur. İnsanda bulunan bu külli irâdede birçok cüz'î ihtiyârlar (seçenekler) vardır. Bunların karar yeri kalb olduğu için "külli irâde" yerine "kalbî irâdeler " de denir. Cüz'î irâde, bu külli irâdenin belli, özel bir fiile yönelmesi, sarf edilmesi ve kullanılması olmuş oluyor. Bu cüz'î irâde, başlangıç itibariyle Allah tarafından değil, bilakis kul tarafındandır. O harîçte mevcut olmadığı için onun yaratıcısının kul olması gerekmez. Çünkü yaratık (mahlûk), harîçte var olana denir⁷⁶. Cüz'î irâde, kesb, kasd, azm, ihtiyâr kelimeleriyle ifâde edilen şey, doğrudan doğruya kul tarafından meydana geliyor. Yoksa Cenâb-ı Hak tarafından yaratılmış olduğu kabul edilse, o zaman insanların ihtiyârları da ıztırârî olmuş olur ve dinî emir ve yasakların manasızlığı ortaya çıkar. Halbuki biz ıztırârî hareketlerimizle ihtiyârî hareketlerimiz arasında farklar olduğunun bilincindeyiz. Meselâ elimizi istediğimiz zaman kaldırabildiğimizi, kalbimizin, nabzımızın, irâdemiz dışında hareket ettiğini biliyoruz. Şu halde bizde tesiri olan bir kudret, tercih edebilen bir irâde vardır. Böylece mâtürîdiler, eş'ârielerin tesiri olmayan kudret ve irâde anlayışından farklı düşünürler.⁷⁷

Mâtürîdiler, sorumluluğa sebep olan cüz'î irâdenin varlığına şu ayet-i kerimelerin delâlet ettiğini naklederler:⁷⁸ "Bir millet, kendi özünü değiştirmedikçe, bozmadıkça, Allah da onun halini değiştirmez, bozmaz."⁷⁹ "Allah bir kavme ihsan ettiği nimeti, o kavim kendi gidişatını değiştirmedikçe ve bozmadıkça, (o nimeti ellerinden almaz), o nimeti bozmaz"⁸⁰; "Bunlar, Allah'a ve ahirete inanmış, Allah'ın onlara verdiğinden harçetmiş olsalardı, kendilerine ne zarar gelebilirdi?"⁸¹; "Kendini levmeden (kınayan) nefsi de şahit

75ez-Zebîdî, İthâfu's-Sâdet..., II, s.166; Krş. Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, Ket-Tevhîd, s.239,256,270-71.

76Ebû Saîd el-Hâdimî Berikat, Mahmuduyye fî Şerhî Tarikât Muhammediyye, II, s.185.

77Seyyid Bey, Usul-Fıkıh Dersleri, s.13.

78Ebû Sa'îd el-Hâdimî, Bârikat Mahmuduyye fî Şerhî Tarikât..., II, s.185;

Şeyhzâde, Abdurrahman b.Ali; Nazmu'l-Ferâid, s.53-54

79Kur'an, XIII/11.

80Kur'an VIII/53.

81Kur'an, IV / 39.

tutarım"⁸². Eğer kul, fiilinde mecbur olsaydı, bu kınamalar, serzenişler doğru olmazdı. Gâlip olan şer seçeneği bulunduğunda, Allah'ın tevfiği ve inâyeti olmasaydı, insanın şeytana tabi olacağını, şu ayet-i kerime bildirmektedir: "Allah'ın inâyeti ve esirgemesi olmasaydı azınız hariç olmak üzere, şeytana uyardınız."⁸³

c) İrâde-i Cüz'îye Yaratılmış mıdır ?

Mâtürîdîler de, eş'ariler de insanın "*kâsib*", Allah'ın yaratıcı (Hâlık) olduğunu kabul etmekte birleşirler. Ancak eş'ariler, "*cüz'î irâde*" nin yani "*kesb*" in yaratılmış olduğunu söylerken mâtürîdîler onun yaratıldığını kabul etmezler.

Mâtürîdîlerce, eğer cüz'î irâdenin yaratıldığı kabul edilecek olursa, o zaman insan kendi kudretini sarfetmek mecburiyetinde kalır, neticede cebre varır. Böylece ilâhî emir ve yasakların manasız (abes) olması lâzım gelir.

Eş'arilerin Mâtürîdîler aleyhine şöyle bir itirazları olmuştur: Eğer "*cüz'î irâde*" Allah tarafından yaratılmayıp da sırf insanın fiiliyle meydana gelirse, insanın onun "*yaratıcı*" sı olması gerekir. Bu ise "*Her şeyi yaratan Allah'dır*" ⁸⁴ ayet-i cellesine aykırıdır.

Mâtürîdîler, buna iki şekilde cevap vermişlerdir: Birincisi : Evet "*Her şeyin yaratıcısı Cenâb-ı Hak'tır*". Fakat irâde-i cüz'îye şey değildir. Çünkü "*şey*" diye, hariçte var olana denir. İrâde-i cüz'îye ise mevcut değildir. Bu yüzden onun yaratıcısının kul olması lâzım gelmez. Çünkü "*irâde-i cüz'îye*" "*irâde-i külliye*" nin bir fiile ilişkisi (taalluku) nden ibârettir. Nefiste varlığı söz konusu olmakla beraber haricî varlığı yoktur. İnsanda meydana gelen bu gibi şeylere "*hal*" denir ki itibârî bir şeydir. Ne vardırırlar, ne de yokturlar⁸⁵. Bunlara yaratma fiilinin ilişkisi düşünülemez. Yaratma, hariçte varlığı olan şeylere taalluk eder. Bu yüzden irâde-i cüz'îye yaratma taalluk etmez.

İkincisi : İrâde-i cüz'îyenin insanın kendi eseri olduğu apaçıktır. Bunun için "*Her şeyi yaratan Allah'dır.*" gibi ilâhî yaratmanın bütün şeylere şâmil olduğunu gösteren şer'î nasların umûmundan "*irâde-i*

⁸² Kur'an, LXXV / 2.

⁸³ Kur'an, IV / 83.

⁸⁴ Kur'an, XIII / 16.

⁸⁵ Sadru's-Şer'i'a, et-Tavdih, I, s.353; İsmail Gelenbevi, Hâşiye 'Ale'l-Celal, Matbaa-ı Amire, 1308h., s.211.

cüz'îye" yi çıkarmak ve binaenaleyh o umûmları "irâde-i cüz'îye" den başka şeylere tahsis etmek zarûrûdür. Aksi takdirde insanların kendi fiil ve hareketlerinde mecbur olmaları gerekir. Bundan da emir ve yasağın, sevap ve cezanın, sorumluluğun kısaca bütün dinî yükümlülüklerin manasız ve batıl olduğu neticesi çıkar.⁸⁶

d) İhtiyârî Fiilin Tahlili ve İnsanın Sorumluluğu:

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi insan, irâde sahibi olduğunu, beşerî bilinci (şuuru) sayesinde anlamaktadır. Meselâ masamda duran çantamı istediğim zaman kaldırabileceğimi, nabzımın, kalbimin atışının ise benim irâdemden dışında cereyan ettiğini biliyorum. Her hangi bir işim için farklı seçenekler karşısında olduğumu ve bunlar arasında irâdenin, zekâ, düşünce, muhâkeme, cehit-gibi ruhumun birçok kabiliyetlerinden yararlanabileceğini düşünüyorum.

Şimdi biz, ihtiyârî (seçenekle ilgili) fiilimizin icrâ anına kadar geçirdiği çeşitli anları incelemeye çalışalım. Meselâ bir pazar sabahı evimde dinlenirken bir arkadaşımın teklifi ile veya kendi kendime zihnime evden çıkıp bir kır gezintisi yapma fikri geliyor. Bu fikirle birlikte kır gezintisinin vereceği açık ve temiz hava tadı, bunun yanı sıra soğuk alma, yorgunluk v.b. düşünceler de kendini gösteriyor. Zihnim, bu işi (kır gezintisini) yapma veya terk etme gibi bir durum karşısında kalıyor. Teşvik edici ve engelleyici sebepler arasında karşılaştırmalarda bulunuyor. Neticede bu düşüncelerden birisi ağırlık kazanıyor ve kısa bir tereddütten sonra fiilin işlenmesine veya terkine kesin karar (kasd, azm, niyet) veriyor. Bütün bunlar içimizde cereyan ettiği için İ. Birgivi'nin tabiriyle kalbi istekler (irâdât) dir.⁸⁷

Fransız müelliflerinden G.L. Fonsegrive, ihtiyârî fiilde beş ân (zaman) ın olduğunu kaydetmektedir:

Birincisi Bir fiilin zihnimizde tasavvuru, ikincisi fiilin lehinde ve aleyhindeki nedenlerin tasavvuru, üçüncüsü sebeplerin (tereddütlerin) mukâyesesi, dördüncüsü kasd ve azimetini içeren hüküm veya başka bir deyimle tercih, beşincisi fiilin gerçekleşmesidir. Adigeçen düşünûre göre bu beş ândan, birinci, ikinci, üçüncü ve beşinci ânlarda ihtiyâr yoktur. Yalnız fiilin dördüncü ânında yani bir

86 Seyyid Bey, Usûl-ı Fıkah Dersleri, s.14-15,140vd.; Krş. İbn Hümâm, el-Musâyere, s.110 vd.; İbn Haldun, Mukaddime, Müt. Ahmed Cevdet, Takvîmhâne-i Amire, 1277h.,III, s.69.

87 Ebû Sâ'id el-Hâdimî, Berikât..., II, s.185.

tarafın tercih edilerek azm edildiği anda bulunabilir.⁸⁸

İslâm bilginleri de daha önce bu konuda benzer açıklamalarda bulunmuşlardır. Meselâ Şihâbüddin Harun b. Bahâiddin el-Mercânî (Ölm.1306 / 1889), Akâid Şerhi'nde, ihtiyârî fiilde dört ârı zikreder: Birincisi fiilin tasavvuru, ikincisi fiilin fidesi, üçüncüsü fiilini varlığını irâde etme, dördüncüsü insanın organlarına emanet edilmiş olan kuvvetlerin sarfedilmesiyle fiilin elde edilmesi (tahsilî) ve kazanılması (kesbî) dir. ⁸⁹

Abdullatif Harputî (Ölm.) de, bir fiilin icrâsından önce insanın kalbinde beş aşama (mertebe) nın bulunduğunu bildirir: Birincisi kalbe arız olan endişe (hâcis), ikincisi kalbe arız olan endişeden sonra kalbde meydana gelen fikir (hâtır), üçüncüsü fiili işlemek ve terketmekle tereddüt olunan mukayese hâli (hadîs-i nefis), dördüncüsü fiil ve terkde tereddütten sonra bir tarafı tercih olunan cehdetmek (hemm) aşaması, besincisi tercih olunan tarafı kuvvetli cehd manasına olan azm (kesinlik) aşamasıdır. Bu vazgeçme ihtimâlî olmayan azme "*azm-ı musammam*" denir. "*Azm-ı musammam*" aşaması kalbe gelen aşamalardan fiile yakın son aşamadır. "*Azm-ı musammam*" aşamasında insanların kasd ve irâdelerinin rolü (medhali) vardır. İşte bundan dolayı insana mükâfaat ve ceza gerekmektedir. ⁹⁰

Bu madde ile ilgili olarak fikirlerimizi özetlemeye çalışalım: Allah, insanlara fiil ve hareketlerini tayin edecek kudret ve irâde vermiştir. Böyle bir kudret ve irâde verilmemiş olsaydı, Allah'ın emir ve yasaklarının, insanın sorumlu tutulmasının, cezâ ve mükâfaat görmesinin manası kalmazdı. Bu durum aynı zamanda Allah'ın adâlet ve hikmetine de aykırı düşerdi. Bir yerde yükümlülük varsa, orada irâde, fiilin seçimi ve kudretin sarfı da söz konusudur.

Şu halde Allah, insana bütün mümkün olan fiilleri tercih etme niteliği olan bir külli irâde vermiştir. Bu, Allah tarafından yaratılmış, insanda kuvve halinde mevcuttur. İnsanın "*kesb*", "*ihtiyâr*" ve "*trade-i cüz'îye*" sı ise, külli irâdenin belli ve özel bir fiile yönelmesinden ve sarfından ibârettir. Bu yönelmeye, sarf ve kullanmaya "*azm-ı musammam*" (vazgeçilmeyen kesin karar) denir ki, bu, hâl ve itibârî bir husus olduğu için mâtûridilere göre

⁸⁸ Georges L. Fonsegrive, Mebâdi-i Felsefeden İlmü'n-Nefs, Müt. Ahmed. Naim- s.430-36.

⁸⁹ el-Mercânî, Şihâbüddin Harun b. Bahâiddin, K.el-Hikmetu'l-Bâligati'l-Cenbiye fi Şerhi'l-Akâidi'l-Hanefiyye, s.43.

⁹⁰ Abdullatif Harputî, Tenkîhu'l-Kelâm..., s.240.

yaratılmamıştır.

İnsanın sorumluluğu "cûz'î irâde" sini kullanmasından kaynaklanmaktadır. Buna bilincimiz (şuurumuz) açıkça şahitlik etmektedir. Meselâ ben önce elimi kaldırmak istiyorum, sonra kaldırıyorum. Böylece benim "cûz'î irâde" m (tercihim) hareketin sebebidir. Demek ki küllî irâde, çeşitli eğilim ve fikirlerin çatıştığı yerde bulunmakta, neticede bu eğilimlerden birini tercih (ihtiyâr) etmemiz, bizim "cûz'î irâdemiz" veya "kesbimiz" olmaktadır. İşte bizim fiilimizin meydana gelmesindeki rolümüz, bu tercihtir. Sorumluluğumuz da bu tercihe dayanmaktadır. İnsanın küllî ve cûz'î irâde sahibi olduğuna şu ayet-i kerime en büyük delildir: "Allah size dilek vermeseydi, siz dileyemezsiniz."⁹¹

Devamı Var

NOT : İrâde konusunda daha geniş bilgi sahibi olmak isteyenlere şu eserler tavsiye olunur. Prof.Dr. Necati Öner, İnsan Hürriyeti, Selçuk Yayınları, İstanbul, 1982; M. Saim Yeprem, İrâde Hürriyeti ve İmâm Mâtûridî, İstanbul, 1980; Yusuf Ziyaeddin Ersal (Ezberî), Vahiy ve Risâlet, Ankara, 1960, s.52-67; Doç.Dr. M. Sait Yazıcıoğlu, Mâtûridî Kelâmında İnsan Hürriyeti Meselesi, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, 1988, C.XXX, s.155-169; Georges Gurvitch, Sosyal Determinizm'in çeşitleri ve İnsan Hürriyeti, çeviren: Nurettin Şazi Kösemihal, İstanbul, 1958.

⁹¹ Kur'an, LXXVI / 30; LXXXI / 29.